

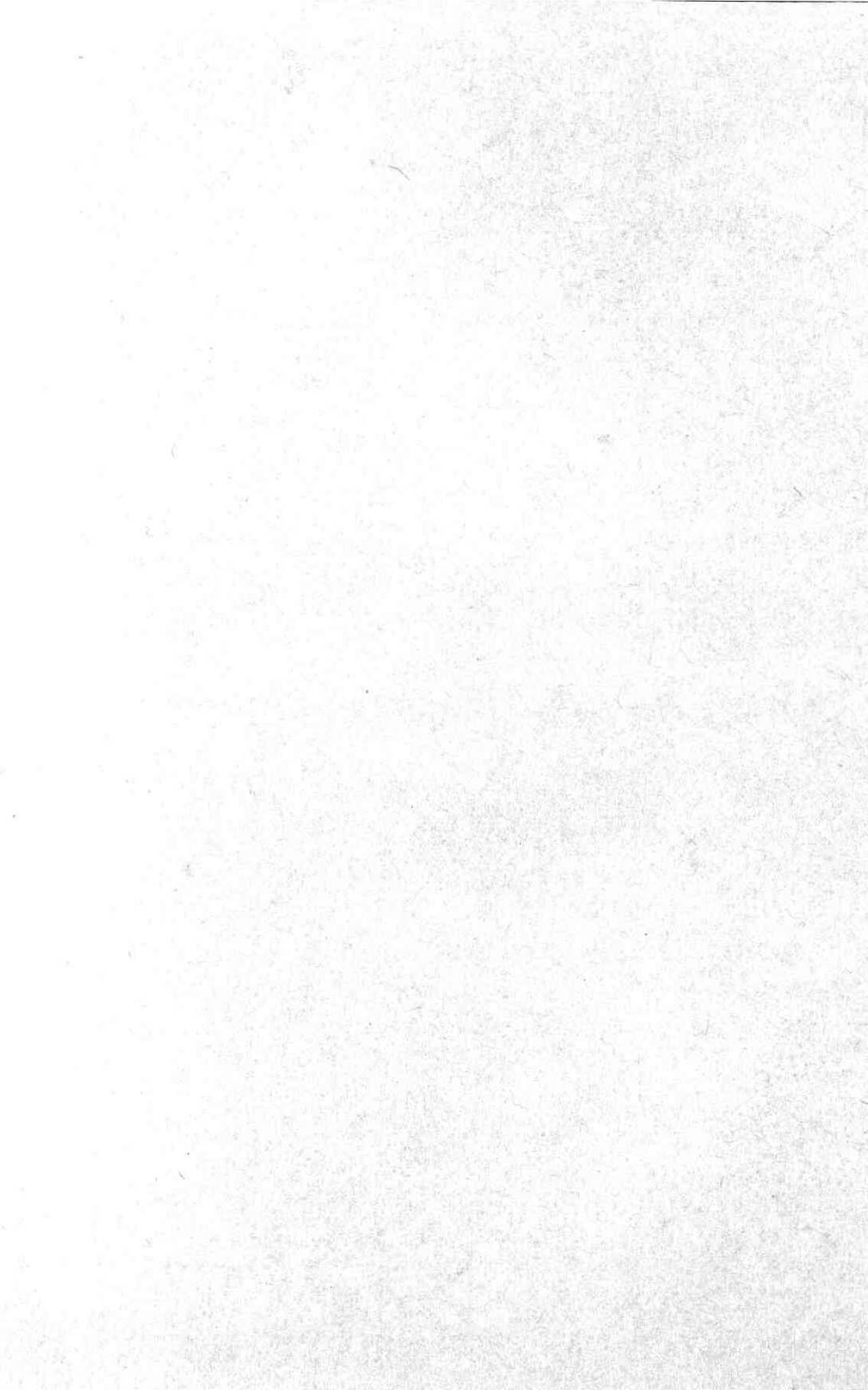

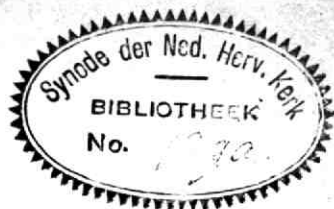
De laatste dagen van de heerschappij de Roomsch-Katholieke kerk

<https://hdl.handle.net/1874/235737>

mm12082

NAA 3106

121040

DE LAATSTE DAGEN VAN DE HEERSCHAPPIJ DER
ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK,

DOOR

DR. J. REITSMA.

A + S
31 D 6.

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

2204 2216

1747 31 D 6

DE LAATSTE DAGEN VAN DE HEERSCHAPPIJ DER ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK.

DOOR

Dr. J. REITSMA.

De kerkelijke en godsdienstige toestand van dit gewest was in vele opzichten zeer onderscheiden van dien in andere gedeelten van ons vaderland. De oorzaken hiervan liggen in een eigenaardig verleden. Voor het oog onzer verbeelding moet daartoe op een der fraaie pleinen van deze stad het standbeeld of althans een monument verrijzen ter dankbare gedachtenis aan een der meest bekende Groningers, aan een man, reeds bij zijn leven in de gansche geleerde wereld van Europa vereerd, beschermd niet slechts door den vorstelijken opperherder van het Utrechtsche bisdom maar ook gehuldigd in de hoogste kringen der Roomsche kerk, zelfs door pausen en kardinalen, alleen in de wereld der Dominikanen met wantrouwen gadeslagen, een toongever op het gebied van wetenschap en scherpzinnig denken, die zoowel „meester in het wederleggen” als „licht der wereld” verdiende te heeten. Deze man was Wessel Gansfoort, een van die groote geesten, welke hun stempel drukken op de eeuw, waarin zij leven, en de richting aanwijzen, waarin twee, drie geslachten van denkende en onderzoekende mannen na hen zich zullen voortbewegen. Terwijl Rotterdam de grootste vermaardheid, die daar het levenslicht aanschouwde, slechts in een nu reeds driemaal herschapen standbeeld tot inwoner heeft kunnen krijgen, heeft Groningen zich het voorrecht te herinneren, dat zijn meest beroemde burger meermalen binnen deze muren vertoefde, de laatste jaren van zijn leven hier doorbracht en eindelijk in vrede ontslapen is in zijn vaderstad.

Het verblijf van den gevierden man, mentor van Reuchlin en Agri-cola, heeft in zijn geboorteland duurzamen invloed gehad op de vorming van vele geesten en op de kerkelijke geschiedenis van het

noorden des lands, in 't bijzonder van Groningen en omstreken. Tot de school van Gansfoort behoorden nagenoeg allen, die in de stad en op het land den toon aangaven voor kerk en staat. Zijn inzichten en beginselen leefden voort bij de geleerden, onder welker invloed de Maartensschool haar hoogsten bloei bereikte en wel een halve eeuw lang een uitstekende kweekplaats van letterkundige en theologische beschaving geweest is. Vooral Praedinius, doch ook reeds zijn voorganger Lesdorp en zijn opvolger Sasschers, hebben als scholarchen in een groot aantal leerlingen hun denkbeelden overgeplant. Ook de scholen van Aduard, door de met Gansfoort bevriende abten in zijn geest hervormd, voorts de Broederschap des Gemeenen Levens, inzonderheid in de dagen van den overste Gosewinus van Halen, den vereerder van Gansfoort, werkten daartoe mede. Aan dat verbeterde en verlichte onderwijs hadden Stad en Lande die breede opeenvolgende rij van waardige en weldenkende geestelijken te danken, die de kerk door gewenschte hervorming in eere trachtten te houden. Bij deze invloedrijke priesters, in 't begin der zestiende eeuw door den machtigen persona personatus der hoofdkerk Willem Frederiks geleid, sloten zich de machthebbers op wereldlijk gebied aan: vele edelen, de magistraatspersonen van deze rijke en bloeiende stad, de kern der burgerij, in kerk en school door hen gevormd. Bovendien werkten de abten en monniken der aanzienlijkste kloosters en ook de priesters in de groote kerspelen naar hun beste krachten mede.

Zoo plantte de vrije denkwijze van Gansfoort, bij wiens geestverwanten het humanisme van Erasmus warme vereerders vond, zich voort van 't eene geslacht op het volgende. Zij hadden als bij traditie een geest ingedronken van bezadigden ernst. 't Waren welmeenende, voorzichtige mannen, even afkeerig van kettersch sectewezen als van kerkbestormende daden, vervuld met het heilige voornemen om de door hen diep betreurde misbruiken, bijgeloovigheden, gebreken in kerkleer, leven en eeredienst van lieverlede kerkelijk te verbeteren. Zij achtten niets bedenkelijker dan de onberadene menigte in beweging te zetten. Zelf de leidsels in vaste hand houdende, begrepen zij het meeste nut te kunnen aanbrengen door als vroede en ervaren voorgangers de oogen des volks langzaam ook aan het licht, dat zij bezaten, te gewennen. Vrijzinnig genoeg om hun twijfel niet te verbergen omtrent veel, dat zij voor dwaling en verouderd bijgeloof hielden, waren zij aan den anderen kant overtuigd, dat de kerk, meegaande

met den geest des tijds en inwendig van lieverlede van het onnoodige en onchristelijke gezuiverd, nog door haar oud gezag een gezegenden invloed kon uitoefenen. Door haar geheel prijs te geven zou, vreesden zij, met die kerk veel goeds onherroepelijk verloren gaan. Hun streven was derhalve om op den grondslag des heiligen evangelies den staat van oorspronkelijke christelijke rechtheid te doen herleven, die de kerk naar hun voorstelling in den goeden ouden tijd der groote kerkvaders had beleefd. Doch al achtten zij een geweldige verbreking van uiterlijke gemeenschap met het pausdom onnoodig en zelf bedenkelijk, zij werden bij heftige Roomschen reeds met wantrouwen beoordeeld als mannen, die achter de omtuining van kerkelijke vormen in hun hart niet weinig met ketterijen en kwade leeringen besmet waren. Niettemin stonden zij veilig en sterk op hun standpunt van hervorming der kerk in en door de kerk zelf, een beginsel dat toen nog in zijn volle recht van medespreken werd erkend.

Groningen genoot in hoogere mate dan andere oorden van het rijk van Karel V het voorrecht, dat de kern der ingezetenen, de regeerende geslachten, de geleerden en het meerendeel der priesters bereid waren en bleven om aan dit streven steun en medewerking te verleen. Uit dit verschijnsel, dat tot in de tweede helft der zestiende eeuw hier de samenleving kenmerkte, kan het regelmatig rustige beloop van de ontwikkeling der denkbeelden op kerkelijk en godsdienstig gebied in dit gewest worden verklaard. Die toestand wordt geteekend door het merkwaardige godgeleerde dispuut, dat in 1523 onder voorzitting van magister Frederiks met de Groninger Dominikanen in hun klooster is gehouden; door de niet lang daarna ingevoerde kerkorde in zes artikelen, die het beste bewijs leveren van den Katholiek verlichten, bezadigden geest bij de Groninger priesterschap en overheid; door het niet erkennen, althans niet afkondigen van de besluiten van het concilie van Trente en het verzet tegen de invoering van het bisdom Groningen; door de opmerkelijke omstandigheid, dat dit gewest voor inquisitie zoo geheel gesloten is gebleven, dat er geen spoor van een geestelijk gericht over geloofszaken ontdekt kan worden; eindelijk ook door den betrekkelijk langzamen en geringen voortgang van de Protestantsche hervorming, waaraan bij zulk een ruimere opvatting geen behoefte bestond.

Zoo beleefde de oude kerk hier in vergelijking met andere gewesten vreedzame dagen en scheen in een tijdperk van overgang tot veel goeds

te verkeerren. Haar macht was nog groot, haar bezittingen waren aanzienlijk. Groote kerkgebouwen, inwendig met schoone gestoelten, beelden en schilderwerk versierd, met zware torens voorzien, verhieven zich in alle dorpen, zelfs gehuchten, te midden van de weelderige landerijen, waaruit de priesters rijke inkomsten genoten. Ruim vijftientig abdijen en kloosters van verschillende orden lagen over deze provincie verspreid en trokken nog de vruchten van een welvaart, waartoe zij door den aanleg van kanalen, dijken en verbindingswegen, door verbetering van landbouw en veestapel den grond hadden gelegd. Aduard vooral en ook Wittewierum waren de rijkste en meest geëerde dezer overoude stichtingen. Zelfs kloosters, die in den boozen „Sassentijd” verarmd en verminkt waren, herleefden vooral onder den scepter van Karel V van de doorgestane ellende en schade. Boven de muren der stad waren reeds van verre zichtbaar de torens van drie groote kerken. Het meest eerwaardige gebouw toen reeds was de Walburgskerk, die misschien dagteekent uit den lateren Karolingischen tijd en oorspronkelijk de kapel was van het hof van den prefect. De jongste was de kerk van O. L. Vrouw ter A, gesticht in de eerste helft van de dertiende eeuw, al spoedig daarna van kapel tot den rang van parochiekerk verheven. Naast de St. Walburg was in de twaalfde eeuw de Martinikerk verzezen, die weldra de hoofdkerk werd van de zich snel ontwikkelende stad.

Bovendien hadden in Groningen ook nog de kloosters, de gasthuizen en de Broeders des Gemeenen Levens hun kerk of bedehuis. Aan de dienst in de beide parochiekerken en de St. Walburg waren in dezen tijd nog meer dan twintig geestelijken verbonden. De voornaamste pastoor van St. Martinus voerde den titel van *persona personatus*, een waardigheid die vooral door de bemoeiingen van mag. Frederiks eene hooge beteekenis heeft gekregen. Sinds overoude tijden oefenden in Groningen de kerspelen en de regeering het recht uit van verkiezing van hun eigene priesters. Aan het laatste overblijfsel van bisschoppelijk gezag kwam een einde door twee pauselijke besluiten, het laatste van Adriaan VI in 1522, waarbij alle kerkelijke macht gelegd werd in handen van de drie voornaamste geestelijken: de twee pastoors der Martinikerk en den persona van de Akerk. Het streven van Frederiks was om het ressort, waar hij door het personaat als hoofd der geestelijkheid het geheele kerkelijke oppertoezicht uitoefende en waartoe ook nog zeven naburige dorpen behoorden, te ontrukken aan

elken invloed en inmenging van buiten. De persona en zijn beide ambtgenooten kregen daardoor een nagenoeg geheel onafhankelijke positie. Ook wist Frederiks van den Paus machtiging te krijgen voor een nieuw reglement ter benoeming van den persona personatus. Die keuze werd toen overgegeven aan de drie oudste geestelijken en twee oudste burgemeesters, en moest bij voorkeur gedaan worden uit de Groninger priesters, die den graad van doctor of althans magister bezaten. Zulke usantiën waren in hooge mate bevorderlijk tot verheffing van de macht en kerkelijke zelfstandigheid van den clerus in deze vrije stad. Telde Groningen onder zijn priesters velen, die een sieraad waren voor hun ambt, zeer opmerkelijk is de omstandigheid, dat de pastoors der Martinikerk, die elkander sedert den grooten persona opvolgden, mannen waren van min of meer verlichte denkwijze. Van 1559 af tot aan zijn dood werd deze hooge waardigheid bekleed door den geleerden Stephanus Sylvius, die in Friesland de onheilspellende aandacht van den inquisiteur Lindanus trok en in Groningen ijverig de regeering en ingezetenen steunde in hun verzet tegen de dreigende maatregelen van het Brusselsche hof. En moge zijn ambtgenoot Eeltz, vervolgens hoofdpastoor, door latere gebeurtenissen meer behoudend en gehoorzaam Katholiek geworden zijn, in zijn eersten tijd was hij evenals zijn voorgangers en werd van hem te Brussel aangebracht, „dat die voirsz. pastoor van nyen opinien is, dan anders niet en suecket dan de oelde Catholice ende Rhoemsche religy te veranderen, gelick hy voir sulcken van alle guede kerstenluyden, kennensisse van hem hebbende, is gehouden ende reputijrt”¹⁾. Geen wonder deze slechte reputatie, want in overleg met zulk een persona had de

¹⁾ Uit een stuk in het rijksarchief te Groningen, zie Register 1565, no. 11. — De stof voor deze studie moest worden ontleend aan vele verstrooide en ten deele niet gedrukte bescheiden. Een groot aantal bijzonderheden leverden de m. s. registers, waarin de secretaris Alting aantekening heeft gehouden van bestuurshandelingen, raadsbesluiten en belangrijke gebeurtenissen van den dag, ook aanwezig in het rijksarchief alhier, onder het opschrift »Rechterlijke archieven.” Het vierde deel der Opera Diplom. van Miraeus bevat verscheidene stukken betreffende het Groninger bisdom en de onderhandelingen met de Jezuïeten: Arnoldus Nijlen had een groote menigte van die documenten bij zijn vertrek uit Groningen naar Brussel medegenomen. Verder is hierbij gebruik gemaakt van de belangrijke verzameling bescheiden, door A. van Lommel uitgegeven in het Arch. voor de gesch. van het aartsb. Utrecht dl. XIV en XV, van eenige kronieken en journalen uit dien tijd, een rapport van pater de Zelander in 1592 over den staat van de Jezuïeten-collegies in de Nederlanden, afzonderlijke stukken in het rijksarchief te Groningen, e. d.

Groninger magistraat in 1560 verlot gegeven tot openbare Hervormde prediking in het gehucht Helpman: een maatregel, die evenwel ook van wijze voorzichtigheid getuigt, omdat daardoor de rust in de stad werd bewaard en de stroom der hervormingsgezinden naar buiten geleid. Op die wijze werden vele moeilijkheden voorkomen.

Zulke gematigde beginselen voerden in de kerk en onder de burgerij van Groningen den boventoon tot in de tweede helft der zestiende eeuw. De vooruitstrevende neiging bereikte haar toppunt in den tijd van Sylvius en Eeltz; daarna heerschte sterker weer de geest van behoud ten aanzien van het rechte geloof, ten aanzien ook van het bestaande kerkwezen. Een overzicht van dezen eigenaardigen toestand als inleiding op de geschiedenis van het kortstondige Groninger episcopaat is noodig zoowel om de groote verandering te doen gevoelen, daardoor teweeg gebracht, als ook om verschijnselen te kunnen verklaren, die zelfs onder bisschoppelijk bestuur de nawerking vertoonen van de voormalige beginselen van kerkelijke organisatie. Hierarchie in Roomschen zin, die geen ruimere opvatting kan gedoogen en strikte eerbiediging van haar absoluut gezag eischt, was hier in dezen tijd niet bekend. Maar nu naderde eindelijk toch die macht, belichaamd in den persoon van een bisschop in vol ornaat, met al het overwicht van zijn rang en de hem door kerk en staatsmacht verleende autoriteit.

Wel was reeds voor vele jaren te Trente het algemeene concilie bijeengeroepen, en door zijn decreten zou werkelijk ongemeene en nieuwe kracht aan het systeem en de organisatie der kerk worden bijgezet. Maar dat alles was nog in staat van wording: allerlei oorzaken brachten daar telkens oponthoud, zelfs herhaalde en langdurige staking der samenkomsten teweeg. De toestand van ordeloosheid en verval, waarin de Roomsche kerk dezer gewesten verzonken was, had intusschen dringende behoefte aan verbetering. Om daartoe te geraken stond den heer des lands één weg open: een nieuwe kerkelijke indeeling der Nederlanden, waardoor meteen ook een einde kwam aan het geestelijk gezag van buitenlandsche en niet aan den koning onderdanige kerkvorsten. Dit was een maatregel van gebiedende noodzakelijkheid. Eindelijk bracht Sonnius aan den koning de pauselijke goedkeuring van het reeds lang gekoesterde plan. Doch de instelling zelf was in zoo hooge mate impopulair, dat aan de uitvoering niet kon worden gedaan, voordat Spaansche troepen en het zwaard

van den ongenadigen wreker van Heiligerlee daaraan den vereischten nadruk kwamen bijzetten. Door de oprichting van het bisdom Groningen onderging evenals elders de kerkelijke toestand van dit gewest een geheele omkeering. Van den veraf zetelenden bisschop van Munster en zijn officiaal, van de inheemsche dekenschappen was in het pauselijk besluit langer geen sprake. Evenmin van den bisschop van Osnabrück, tot wiens jurisdictie een kleiner gedeelte dezer provincie had behoord. Want onder den kromstaf van Groningen, dat een der vijf diocesen was van het aartsbisdom Utrecht, zouden benevens stad en Ommelanden ook de heerlijkheid Wedde (Westerwolde) en Drente worden gebracht. Alzoo was dit nauwkeurig bepaald in de pauselijke bullen van Paulus IV, 1559, en van Pius IV, 1561. In het eerste stuk wordt de nadere aanwijzing omtrent de traktementen der bisschoppen aan den nuntius opgedragen: tot zoolang zou een deel daarvan door den koning uit 's lands kas worden uitbetaald. Vandaar beweerde op nijdigen toon de kroniekschrijver van Aduard, dat de Groninger bisschop jaarlijks ook nog tweeduizend dukaten inkomen uit de koninklijke schatkist ontving. Die toorn werd opgewekt, toen de tweede bul omtrent dit inkomen met een heel andere schikking voor den dag kwam. Want daarin gelastte de Paus, dat de bisschop als tafelgoederen alle inkomsten der abdij Aduard zou genieten onder dien verstande, dat de waardigheid en titel van abt bij overlijden of abdicatie van den thans fungeerenden prelaat zouden vervallen, zoodat voortaan alle daaraan verbondene rechten aan den bisschop toekwamen. Hem werden tevens ook alle patronaten, die de prelaat van Aduard over onderhoo-/prige kloosters en kerken had uitgeoefend, overgedragen. Het klooster zelf mocht wel in stand blijven, maar de monniken moesten in 't vervolg den bisschop, even alsof hij hun abt ware en tot hun orde behoorde, gehoorzamen en den prior of proost, dien hij zou aanstellen, erkennen. De volle inkomsten der machtige abdij waren door Sonnius, die deze schikkingen ontworpen had, op achtduizend dukaten jaarlijks geschat.

Met de komst van een bisschop kreeg de hoofdkerk van Groningen den rang van een kathedraal en zou daaraan een kapittel van tien kanunniken verbonden worden, negen buiten den bisschop, wien ook een prebende toekwam. Voor het onderhoud van het nieuwe domkapittel werden de kloostergoederen van de Oostfriesche Regulieren van Esens en de Premonstratensers van Wittewierum bestemd. Beide stichtingen zouden geheel opgeheven worden, want Esens was „door

de boosheid der ketters" reeds volkomen vernield, en in het aloude Floridus Hortus te Wittewierum waren slechts drie of vier monniken over, die bovendien den regel hunner orde niet meer genoegzaam onderhielden. Als zij het verlangden, wilde de Paus hen wel van hun kloostergelofte ontslaan om een gewoon priesterambt te kunnen waarnemen. De abt en wie der kloosterlingen verder onder de termen viel, konden desverkiezende een aanstelling in het domkapittel bekomen. Doch ze mochten ook in een ander klooster van hun orde gaan onder levenslang genot van een behoorlijke jaarwedde uit de goederen der opgehevene abdij.

De negen kapittelheeren moesten den graad van doctor of licentiaat in de theologie of het kanonieke recht bezitten. Minstens drie hunner moesten tot de adellijke geslachten van dit gewest behooren. Een der kanunniken zou door den bisschop tot aartsdeken, een ander tot penitentiarius van het bisdom en een tot aartspriester van de stad worden benoemd. Ook de beide pastoors van de hoofdkerk, die toch reeds den vereischten graad bezaten, werden in het kapittel opgenomen. Al wie tegen den inhoud van dit pauselijk bevel zou handelen, „die weete, dat hy de gramschap van den Almagtigen Godt en van Zijne heilige Apostelen Petrus en Paulus op zijnen hals zal haalen.”

Tot bisschop van Groningen benoemde de koning den Francisciaan Johannes Knijff. Nadat de pauselijke goedkeuring verkregen was, kon hij door kardinaal Granvelle in September 1563 te Brussel worden gemijterd. Hij behoorde tot een deftig geslacht te Utrecht, had zich na zijn studie te Leuven in de orde der Minderbroeders laten opnemen, was reeds meermalen gardiaan, eenmaal zelfs provinciaal zijner orde geweest. Doch het moest lang duren, voordat hij zijn post in Groningen kon aanvaarden. Het hof te Brussel was in de eerstvolgende jaren niet bij machte om het verzet tegen dezen maatregel te breken en moest dus met veel beleid te werk gaan. De elect van Groningen kreeg echter gelegenheid om zich in kerkelijke zaken ijverig voor te bereiden. Dadelijk na zijn wijding werd hij door den aartsbisschop tot suffragaan aangesteld en al spoedig kreeg hij tevens het ambt van vicaris-generaal in pontificalibus te vervullen. In beide hoedanigheden vond hij zijn taak in alle deelen van het aartsbisdom. De stadhouder Aremberg moest hem op uitdrukkelijken last van de Landvoogdes daarbij steun verleenen in die gewesten van zijn gouvernement, die kerkelijk onder Utrecht behoorden. De leeftijd en ziekelijkheid van den aartsbis-

schop Schenck van Toutenburg gaven daartoe voldoende aanleiding. Bovendien was het sacrament van het vormsel, „dat toch altoos zeer geschikt is om de goede christenen in het Katholieke geloof te bevestigen en te versterken” in geruimen tijd niet uitgedeeld. Zoo was hij in het jaar 1564 dikwijls werkzaam in Overijsel en Friesland. Met de Ommelanden was het een ander geval: daarheen zond de bisschop van Munster nog altoos zijn officiaal.

In de beide onrustige jaren, die toen volgden, scheen de kerk wel haar einde nabij. Doch daarin kwam weer een wending door de komst van den gevreesden Alva. Dat maakte eindelijk ook den weg naar het bisdom Groningen meer gebaad. Toen kon na den langen wachttijd de benoemde zijn aandacht schenken aan voorbereidende maatregelen voor de vestiging in zijn aanstaande residentie, waar hij zich in qualiteit van vicaris reeds nu en dan vertoonde. Op zijn aanwijzing gelastte Alva in Januari 1568, dat het „godshuijs van Jeronijmus”, d. i. het fraterhuis van de Broeders des Gemeenen Levens, tot een voegzaam verblijf voor den aanstaanden bisschop en zijn personeel zou worden ingericht. In den zomer schreef Knijff aan den Hertog, ^h dat hij aan de fraters daarvoor het refugium van Wittewierum in ruil gegeven had en verder dat hij reeds met de overheid in bespreking was om in die woning tevens een seminarie op te richten. De inkomsten van het verlatene klooster te Appingedam, die een korten tijd voor een Jezuietenschool gebruikt waren, konden gevoegelijk tot onderhoud van de seminaristen worden bestemd. Hij berichtte verder, dat hij bijna alle Groninger kerken had hersteld, gereinigd en „darin selvest gepredickt und het volck thot goede diensten, ehre und iver nerstilicken vermanet.” Eveneens in vele plaatsen van Westfriesland. Bovendien hield hij zich volgens opdracht van Alva bezig met het opmaken van een beschrijvende lijst van verboden boeken ten vervolge van den index, reeds elf jaren vroeger te Leuven vervaardigd.

Zoo naderde de dag van zijn ambtsaanvaarding. Het was geen vriendelijk voortteeken, dat de regeering van Groningen de kloosteroversten en priesters, die uit de Ommelanden opgeroepen waren, met een zware geldboete moest bedreigen, als zij niet zorgden in vol geestelijk ornaat aanwezig te zijn bij de ontvangst van hun aanstaanden opperherder, den 30 September 1568. De regeering scheen wel te begrijpen, dat met uitzondering der Dominikanen de kloosterbevolking en vele priesters maar matig ingenomen waren met de onder-

scheiding, aan hun gewest te beurt gevallen, toen het tot den rang van een bisdom bevorderd werd. De reden was niet ver te zoeken. Wat zij al lang hadden gevreesd, was eindelijk geschied. Door het optreden van zulk een grootwaardigheidsbekleeder kwam het roer in vreemde handen. Daarmede ging gepaard beperking van de tot dus ver genotene vrijheid, opheffing van oude rechten en usantiën, ja wat al niet meer. Geen wonder, dat deze ondankbaren, niet verblind door den luister van het episcopaat, met ontevreden en bekommerd gemoed meest letten op de donkere keerzijde daaraan verbonden.

Den Zondag na zijn deftige ontvangst, 3 October, werd bisschop Knijff met de gebruikelijke plechtigheden in zijn kathedraal geïnstalleerd. Hij bewoonde nog eenige weken het refugium van Wittewierum, maar trok toen in „des bisschops hof”, dat daartoe de noodige uitbreiding en verbeteringen ondergaan had. Een der eerste belangen, die hij te verzorgen had, was de aanstelling van negen kanunniken: tot het nieuwe kapittel behoorden ook de pastoors Eeltz en Coninck, de eerste als aartsdeken, de tweede als deken en aartspriester. Omdat volgens de pauselijke bul hun functie als pastoor van de Martinikerk, voortaan niet langer parochiekerk, eindigde, moest de St. Walburg weer voor de gewone dienst in gebruik worden genomen. Zij werd in November door den bisschop weer daartoe geheiligd, nadat de wapenen verwijderd waren, die men eenigen tijd te voren aan de burgerij ontnomen en daar opgeborgen had. Vervolgens werden toen ook op last van den bisschop de besluiten van Trente afgekondigd, waarvan de invoering tot op dezen tijd was gekeerd. Hij maakte persoonlijk bezoeksreizen naar de voornaamste kerspelen van zijn diocese om op de onderhouding van dit nieuwste kerkstatuut aan te dringen en verordende twee malen 's jaars het houden van een provinciale synode. Door zijn ambtsaanvaarding eindigde het kerkelijk rechtsverband met Munster en Osnabrück en werd Groningen met de Ommelanden een onderdeel van het aartsbisschoppelijk Utrecht.

Het tijdstip, waarop hij deze hooge betrekking aanvaardde, scheen gunstig te zijn voor de regeling der zaken van het bisdom. Met voldoening vernam Viglius van Zwichem uit een brief van Knijff zelf, dat de Groningers zonder veel bezwaren tot de oude religie terugkeerden, dat de meesten goed Roomsch waren en hem alle eer bewezen. Doch spoedig werd dit anders. Wel hadden zij, die als aanhangers van vrijheid en Hervorming alsem in dezen beker van genot zouden

gedroppeld hebben, het land verlaten en de overigen hielden zich stil. Maar de moeielijkheden kwamen van de zijde van zoodanige Roomschen, die liever de kerkinrichting op den ouden voet gehouden hadden en geen bisschop begeerden. Dit zou zich van lieverlede wel openbaren. Daartegenover kon mgr. Knijff rekenen op den krachtigen steun van Johan de Mepsche, luitenant van de Hoofdmannenkamer, ^{1/4} de koningsgezinde regeering en vooral den hoog door hem vereerden kolonel Caspar Robles de Billy.

Een bepaald kettergericht werd niet in werking gesteld. De bisschop oordeelde het aanvankelijk raadzamer tijd en kracht inzonderheid te wijden aan de bevestiging van den nieuwen stand van zaken in zijn kerkelijk gebied. Ook is er geen teeken, dat hij er prijs op stelde een steunpilaar der inquisitie te zijn. Hij moet zelfs, toen Robles hem eens aanbood huiszoeking te doen naar kettersche personen, den kolonel door zijn aandrang bewogen hebben om van dit plan voor- eerst af te zien. Toch ontbrak het niet geheel aan daden van weer- wraak en vervolging van andersgezinden. De Brabantsche raadsheer Karel Quarré kwam in Februari 1569 zoowel in de stad als in de Ommelanden een onderzoek instellen naar de personen, die aan het „reinen” van kerken en de beeldstormerij deelgenomen hadden. Er hadden eenige strafoefeningen plaats, gevolgd door verbeurdverklaring van veroordeelde of voortvluchtige Groningers. De Mepsche was vooral de man, die hierop aandrang en zich van ongunstige zijde deed kennen. De kolonel liet op de Groote markt de beruchte *stroppa di corda*, een wipgalg, oprichten, waaraan nu en dan burgers, die hij van patriottische neigingen verdacht hield, getuchtigd werden. Abel Eppens beschuldigt de Mepsche en den bisschop, dat zij voor de ramen van een huis aan het plein met genoeg zaten toe te zien, hoe de arme menschen door de ruwe Waalsche soldaten gemarteld werden. Van den eerste laat dit zich hooren, maar het mag betwijfeld worden, of heer Knijff wel met datzelfde groote vermaak die executies aanschouwd heeft, al is hij er misschien wel eens bij tegenwoordig geweest.

Van bloedige kettervervolging toonde de Groninger bisschop zich zelfs afkeerig. In deze stad was voor eenige jaren de Hagenaar Justus Velsius, „professione philosophus ac medicus,” wegens het geloof ge- loof gevangen gezet. Deze geleerde was een persoon, die nog al van zich deed spreken, bij de Hervormden geheel en al uit de gunst wegens zijn oppositie tegen Calvijn, bij de Roomschen verdacht als

een zeer kettersch mensch, zoodat zijn boeken toen al lang op den index stonden. Nadat bisschop en domproost Eeltz op verzoek van Robles in zijn kluis een onderhoud met hem hadden gehad, ontvingen zij een indruk, die vooral hun medelijden met den geleerden mijneraar wekte, zoodat zij voorstelden hem maar vrij te laten. Dr. Justus evenwel was een zonderling en legde de verklaring af, dat hij zijn vrijheid niet door menschelijke tusschenkomst maar alleen door Gods hulp begeerde terug te krijgen. Hij bleef dus in de gevangenis bij zijn studie, totdat de loop der gebeurtenissen hem een paar jaren later van zelf de nu versmiede vrijheid bezorgde.

Ten aanzien van de Doopsgezinden bepaalde de bisschop zich tot geldboeten, wanneer zij hun kinderen niet binnen zekeren tijd lieten doopen, heimelijke vergaderingen met elkander hielden e. d. In 1572 werden nu en dan zulke straffen uitgedeeld. Ook zijn er toen en later eenige van deze secte uit de stad gezet. Voor 't overige werden zij ongemoeid gelaten, als zij de verbodsbepalingen niet overschreden en maar zorgden weinig in het oog te loopen. Doch de overheid was ook niet genegen veel te doen, zooals den bisschop in 1573 bleek, toen hij bij den Raad op eenige verscherping van deze verordeningen ten aanzien van de „Anabaptisten” aandrong.

Zelfs door Roomschen wordt erkend, dat met enkele uitzonderingen de regeering niet gelukkig is geweest bij haar keuze van de nieuwe bisschoppen. De getuigenis van tijdgenooten luidt echter in 't algemeen over Knijffs karakter en bedrijven niet ongunstig. Van zijn ambtgenoot Cunerus Petri te Leeuwarden onderscheidde hij zich door gematigdheid en voorzichtigheid. Onder andere omstandigheden zou hij een goed en misschien zelfs populair kerkvorst geweest zijn. Ook had hij eenigen naam als geleerde en redenaar. Op zijn levensgedrag was niets aan te merken. De zwaarste klacht, die over hem werd vernomen, betrof zijn inheligheid. Maar dit verwijt, niet in allen deele ongegrond, werd toch overdreven en kwam bovendien van niet volkomen betrouwbare zijde, nl. monniken of priesters, die murmureerden over de episcopale geldheffingen. De Groninger geestelijkheid, die tot nog toe een groote mate van zelfstandigheid had genoten, volstrekt niet gewend aan het onmiddellijke en dagelijksche toezicht van zulk een oppersten zielenherder, kon zich nog veel minder vereenigen met de onvermijdelijke lasten. Voor den staat van het nieuwe bisdom met zijn kapittel, het vergaderen der synode, de visitatie van de diocese, de hofhouding en

het personeel van den hoogerwaarde was veel geld noodig. Nog moesten in Groningerland vele door beeldenstorm of kettersche prediking ont-heiligde kerken op nieuw gewijd worden: dit was een arbeid, die volgens een vrij hoog tarief beloond werd, doch al naardat de kerken rijk waren. Bovendien lag het in den aard der zaak, dat de bisschop de inkomsten begeerde te heffen, die hem toegewezen waren en die hij noodig had om zijn rang op te houden.

De inbeslagneming der bezittingen van het klooster te Wittewierum kostte niet veel moeite, want bijna verlaten en bovendien door woestelingen half vernield, had het onder deze omstandigheden zijn reden van bestaan nagenoeg verloren. Wel hoopten abt Cornelius Hermanni en de overgeblevene monniken nog de geheele opheffing van hun weleer zoo beroemde abdij te keeren. Zij stelden daartoe ook eenige pogingen in het werk, doch moesten hun verzet al spoedig opgeven. De bisschop bepaalde een jaargeld, dat aan de laatste bewoners zou worden uitgekeerd, en zij legden zich neer bij het onvermijdelijke.

Het kapittel begon weldra alle huizen en roerende goederen van dit klooster te verkoopen. De Mepsche, die hout en steen noodig had om zijn verwoest slot te Ham weer op te timmeren, kreeg de gebouwen der abdij voor afbraaksprijs. Vooraf waren op last van den reverendissimus een sierlijk gesneden koorgestoelte en de schoonste beelden naar Groningen gebracht tot verfraaiing van de kathedraal. Abt Cornelius verkreeg van Alva een aanbeveling bij den abt van Doekum tot opname in zijn klooster, dat van dezelfde orde was. Hij had des verkiezende ook lid van het domkapittel kunnen worden, maar wilde liever bij zijn ouden regel blijven. Het werd hem evenwel in de Friesche kloosters, waar hij zich vervolgens ophield, te onveilig, zoodat hij zich vijf à zes jaren later toch weer te Groningen aanmeldde met verzoek om een plaats in het kapittel. In overleg met den bisschop van Leeuwarden stonden de leden hem dit toe onder voorbehoud van de pauselijke goedkeuring, vooral op grond dat niemand hunner beter bekend was met de Wittewierumer goederen dan de voormalige abt, zoodat zij hem daarom ook met de administratie daarvan belastten.

Te Aduard was het een ander geval. Deze abdij, de machtigste van alle, was den druk der tijden bijna ongedeerd te bovengekomen, telde bewoners genoeg en was nog volkomen levensvatbaar. Daar kon de bisschop dus geen nederige of lijdelijke onderwerping verwachten, maar moest hij zich voorbereiden op de meest hardnekkige tegen-

werking. Hij heeft dadelijk de ondervinding daarvan opgedaan. Reeds den dag na zijn plechtige installatie trok zijn hoogerwaarde, gewapend met vele documenten, naar Aduard om het bestuur en beheer over deze prachtige bezitting aan zich te trekken en volgens den inhoud van des Pausen bul te regelen. Zijn komst bracht het geheele klooster in opschudding. Abt en monniken waren volkomen onwillig en tot geen schikking te bewegen. Hij vond hen vastbesloten om in weerwil van alle aanspraken het zelfstandig bestaan der abdij te handhaven. Ook in het vervolg bleef de abt Arnoldus Lanth onverzettelijk „als een koperen muur”, waarop toen en later schoone beloften zoowel als scherpe dreigementen afstuitten. Overigens had deze prelaat, zooals blijkt uit de kroniek van Aduard zelf, meer voorliefde voor jachthonden, welgedane paarden en schoone vrouwen dan voor de meer ernstige beslommingen, aan de administratie en geestelijke verzorging van zijn klooster verbonden. Het voorbeeld van den overste had natuurlijk slechten invloed op de tucht en den wandel der kloosterbroeders.

De bisschop, die het grootste deel van zijn inkomsten uit de Aduarder goederen zou moeten putten en tot zoolang een voor zijn staat nauwelijks toereikend traktement genoot, trachtte van die ontaarding der abdij partij te trekken in zijn belang. Doch zelfs onder dezen toestand bleek Aduard nog hecht te staan. Ware het alleen om een uitkeering in geld te doen, daarvoor zouden de monniken zich nog wel hebben laten vinden. Maar de bisschop was de vijand, die het bestaan van hun heerlijk en geliefd klooster bedreigde. Dat zou voor de geheele orde een te zware slag zijn. Zoo namen de omstandigheden daar op eens een andere wending na een bezoek van Johannes van Morimond, vicaris-generaal der Cisterciënser orde. Hij belastte den superieur van Aduard, abt Gerardus van Klaarkamp, met het toezicht op de Noord-Nederlandsche kloosters. Toen deze met twee andere Friesche prelaten in 1571 de abdij visiteerde, werden eenige welverdiende straffen aan bandelooze kloosterlingen uitgedeeld en aan Lanth, die het ontzag geheel en al verloren had, een coadjutor toegevoegd, Arnoldus Kennink, abt van het door de Geuzen verbrande en leeggeplunderde Grijzemonnikenklooster of Menterne nabij Termonden. Een paar jaren later werd deze abdij zelfs onder pauselijke toestemming geheel bij Aduard ingelijfd. Hoe dit ook zij, in het geschil met den Groninger kerkvorst kregen de Cisterciënsers van Aduard nu krachtigen steun aan dezen raadsman. Wel wees heer Knijff aanvankelijk het aanbod

om tegen een aanzienlijke uitkeering het klooster ongemoeid te laten van de hand en deed hij te Brussel alle moeite om in het volle bezit van de toegezegde inkomsten en zijn oppermacht over de abdij erkend te worden. Het mocht hem evenwel niet baten, want de bekwame administrateur, die weldra Lanth ook als abt opvolgde, wist het groote voorrecht van in houdershanden te zijn te handhaven en althans den ondergang van zijn klooster nog af te weeren. Na langdurige onderhandelingen werd er met het kapittel van Groningen een accoord gesloten, dat de koninklijke en in Mei 1576 de pauselijke goedkeuring verwierf: den bisschop zou uit de goederen van Aduard een jaarlijksch inkomen van zesduizend car. guldens verzekerd worden, maar daarvoor moest hij afstand doen van alle rechten, die hem door de bul van Pius IV ten aanzien van de abdij waren vergund. Hij heeft van deze schikking niet lang genot gehad.

De eenige verstoorders van de vreugde der Roomschen waren in dezen tijd de booze Geuzen, die met hun woeste, onverwachte invallen ijzigen schrik verspreidden onder sidderende kloosterlingen en dorps-priesters. Ook bracht het in den zomer van 1572 geen geringe ontsteltenis te weeg, dat nagenoeg half Friesland afvallig werd. Doch binnen drie maanden verdween deze bekommring: de benden der „bevrijders” waren tegen den kordaten Robles niet opgewassen, en omstreeks het einde van November had hij de Spaansche heerschappij krachtiger dan ooit hersteld. Bisschop Knijff begaf zich al spoedig naar de Friesche hoofdstad om den dapperen veldheer met de behaalde overwinningen geluk te wenschen en in de hoofdkerk aldaar een plechtige mis te vieren. Na afloop van vele feestelijkheden reisden beide bisschoppen den 29 December in het gevolg van Robles en zijn gemalin naar Groningen, onderweg verwelkomd door twee burgemeesters en den syndicus der stad, die hen tot Aduard met twee sleden en acht paarden te gemoet reden. De beide bisschoppen gingen in het begin van het nieuwe jaar samen op reis, zooals het gerucht zeide, om Alva over hun belangen te spreken.

Steun van de zijde der hooge regeering was nog wel noodig. Want de zaken van het nieuwe bisdom waren nog op verre na niet in geregelden loop. Dat ondervond de bisschop op allerlei wijze en zelfs in toenemende mate. De episcopale organisatie stuitte voortdurend op tegenwerking van vele zijden. Nu eens waren het kerkvoogden en dorpspastoors, die bezwaar maakten om opgave en rekenschap van

kerkelijke goederen te doen of goedkeuring voor buitengewone uitgaven te vragen. Dan weer kwamen er klachten van de prelaten, dat de bisschop of zijn gemachtigden hun oud zeendrecht verkortten, en dan maakten deze heeren hem de uitoefening van zijn functie lastig.

Met de landzaten van Drente, Koevorden en Wedde kreeg hij al dadelijk een zeer langdurig geschil. Reeds had de hertog van Alva aan een deputatie uit hun landdag laten weten, dat de geestelijke jurisdictie ook voor hun gewest nu behoorde geregeld te worden naar de decreten van het generale concilie van Trente. Daarin zouden zij nauwkeurig omschreven vinden, welke zaken ter eerster instantie voor den deken of aartsdeken van Drente behandeld konden worden, en welke tot de competentie van den bisschop en zijn consistorie behoorden. Wel beriepen zij zich op eenige inwilligingen, hun door vroegere bisschoppen van Utrecht verleend, maar zij moesten begrijpen, dat zij thans leefden onder bepalingen, waardoor „die dingen nu wyt een ander gestalt hebben.” Bovendien Groningen was nabij gelegen en veel gemakkelijker te bereiken dan Utrecht in de dagen van weleer. Doch toen Knijff eenigen van hen voor zijn consistorie dagvaardde, bleven zij afwezig en beriepen zich tot verklaring daarvan op „zekere privilege oft contract van Covorden.” Hoewel de bisschop in Januari 1570 uit Brussel een verklaring kreeg, dat al deze landen tot zijn rechtsgebied behoorden en dat de ingezetenen derhalve gelast werden zich daarnaar te gedragen, de Drenten waren niet genezen zoo spoedig toe te geven. De landdag van Rolde zond een adres aan den hertog met verzoek om de ingezetenen in het genot te laten van hun deugdelijke landsrechten. Zij hadden vroeger altoos hun eigen deken gehad, gekozen uit een der inlandsche priesters. Nog nooit had een bisschop van Utrecht iemand, binnen de palen van het landschap woonachtig, voor zijn consistorie geroepen dan alleen in „saecken van appel und saecken roerende des hoichwerdigen leengoederen, taeffelguederen und hoerigen luiden.” En toen een deputatie van hun ridderschap en eigenerfden bisschop Knijff bij zijn eerste aankomst in het landschap begroette, hadden zij toen niet uit zijn eigen mond de verzekering ontvangen, dat hij de landzaten niet meer zou opleggen, dan hun vorige bisschop van Utrecht gedaan had?

Vrij zeker heeft de regeering van die erkenning der oude handvesten niet willen weten, omdat zij veeleer gezind was het bisschoppelijk gezag in zijn vollen omvang te handhaven. Maar die van Drente

hebben toch volhard in hun tegenkanting; zij bleven aandringen op een eigen deken en wisten de zaak op de lange baan te brengen.

Ook in de Ommelanden belemmerden de plaatselijke autoriteiten den bisschop aanhoudend in zijn jurisdictie „als namentlycken, dat geistelycken personen voir wartelycke rechters in personalibus actionibus worden geroepen, directelycken tegens het tractaat van Coverden ende utriusque juris dispositionem”, dat zijn officiaal in 't behandelen van aanhangige zaken of de executie van uitspraken verhinderd werd, dat op allerlei wijze de lage overheid zich in zijn rechtsbevoegdheid mengde. Wel moest de bisschop erkennen, dat „die jurisdictie in clerum voir de tokumpst van de nu (nieuwe) byschoppen plenarie bij syn Maj. raden” was geweest en dat door zijn rechtsoefening eenige gewoonten en gebruiken van ouds buiten werking waren geraakt, maar in zijn beklag over de ondervondene tegenkanting kon hij zich beroepen op den inhoud der instructie, waarin de last des konings bepaald stond uitgedrukt, „dat by de officiers van syn Maj. hem, remonstrant, int exerceren van syn jurisdictie alle behulp ende assistentie, des noids sijende, soude woirden gedaen.” Robles gelastte den 20 November 1574 de Ommelander gerichten kort en bondig, dat zij den hoogerwaarde in alles behulpzaam moesten zijn, zoodat hij zijn recht volgens koninklijke en pauselijke opdracht vrij en volledig kon uitoefenen.

Tot de plannen, die hij wenschte uit te voeren, behoorde ook de oprichting van een seminarium. Nadat het eenigen tijd had gerust, werd in het najaar van 1574 besloten, dat deze inrichting gevestigd zou worden in het toenmalige „clarcke fraterhues”, te voren Wittewierumer refugium, en dat één der leden van het domkapittel als oeconomus zou worden aangesteld. Knijff liet dit voorstel bij den raad indienen, die het echter dadelijk van de hand wees. Want de vroede mannen waren van oordeel, dat de inkomsten als van ouds door een van de pastoors en een lid van de gezworene meente behoorden te worden gebeurd en uitgekeerd. Door ze te besteden tot een bepaalde kweekschool „voer borger ende der negst ombliggenden landen kijn-deren” werd inbreuk gemaakt op de bedoeling, „daer die gueden eermaels van ghoede luyde to ghegeven” waren.

Daarbij kwamen nog allerlei geschillen tusschen de leden van het kapittel onderling en met de overige Groninger priesters. Zij ontstonden uit strijd over de opvatting der bepalingen in de pauselijke bul van 1561 en gaven soms aanleiding tot ergerlijke tweedracht. Op last van

den bisschop werden eindelijk al die geschilpunten over de verhouding van het kapittel tot de andere geestelijken, over de onderlinge verdeling der inkomsten van de prebenden, over de grenzen der bevoegdheid van den domdeken e. d. door dr. Eeltz in een uitvoerige memorie omschreven. Daarmede zou een afgevaardigde naar Rome gaan om beslissing in te winnen. Het schijnt, dat deze taak in 1575 opgedragen werd aan dr. Westendorp met verlof om ook het gevoelen te vernemen van den president Viglius en bisschop Sonnius, die ondersteund konden worden het best met 's pausen meening bekend te zijn, omdat de bul ter oprichting van de nieuwe bisdommen immers in hoofdzaak hun werk was geweest.

Zoo ontmoette de regeling der zaken van het nieuwe bisdom telkens allerlei bezwaren, die slechts op den langen duur overwonnen konden worden. Die langere levensduur werd daaraan evenwel niet gegund. Wel scheen het, dat er langzamerhand meer licht zou doorbreken, want in 1574 was de heer de Billy ook tot stadhouder aangesteld. Hij voerde in Friesland en Groningen met vaste hand het bewind. Met zulk een steun mocht het zich herstellende Katholicisme droomen van een beter toekomst dan dit zwakke begin. En de onverschrokken Portugees was er de man niet naar om zich aan de bevelen van den Raad van State of de bepalingen van de Gentsche Pacificatie te storen. Maar — geldgebrek, de chronische en doodelijke kwaal van het Spaansche bewind, zou plotseling dezen trouwen dienaar der kroon ter aarde werpen. In weerwil van zijn wakkerheid trof hem de slag, dat zijn troepen te Groningen, ontevreden over onbetaalde soldij, tot de Staatsche partij overliepen en hem zelf met een paar hoofdofficieren gevangen namen. De bisschop van Groningen heeft deze groote smart evenwel niet beleefd. Eenige weken, voordat zijn held dit ongeval overkwam, werd Jan Knijff van zijn onvoltooiden arbeid opgeroepen: den 1 October 1576 stierf hij aan de pest, „daer he altijd seer voer gevreset”, en werd in zijn kathedraal in den ommeegang achter het H. Sacrament begraven. Een tijdgenoot teekende aan, dat het De profundis bij zijn begrafenis weerklonk op denzelfden dag en hetzelfde uur, waarop acht jaren te voren het Te Deum laudamus bij „desselfs eerste blyde inkompt” aangeheven was. Later is de kist opgegraven en naar het koor overgebracht. Een levensgroot portret, dat anderhalve eeuw daarna nog in de pastorie te Bafloo hing, vermeldt dat hij den leeftijd van 63 jaren mocht bereiken. Zoo werd

de abdij Aduard „door Gods hand” van de zorg bevrijd, die haar in weerwil van de voorloopige schikking nog steeds en misschien niet zonder reden drukte.

De gevangenneming van Robles en zijn officieren was een bedenkelijke gebeurtenis voor de Groninger Roomschen. Zij moesten lijdelijk afwachten, wat over hun kerk en belangen zou beschoren worden. Op last van den raad kreeg de aartsdeken Eeltz in zijn woning, de weem aan het Martinikerkhof, een wacht van vier soldaten „om geen meldinge mit scryfften oft woerden tdoene van der bicht, soe der h. van Billy tegens hem voor weynich dagen gesproecken”. Men was blijkbaar beducht, dat hij op de een of andere wijze ten voordeele van den kolonel zou intrigeeren. Dit geschiedde in de tweede helft van December, doch de bewaking werd opgeheven, toen Rennenberg in aantocht was. De raad liet toen ouder gewoonte de weem tot verblijf voor den stadhouder in orde brengen, „woewal des verstorvenen bishops woeninge int fraterhuijs bequemer gewest, dan vermidts de pest, daer onlanghs gewest, daer oeck den bishop in verstorven is”, durfde men hem daar nog geen logies aanbieden.

Aan de vervulling van den vacanten bisschopszetel kon onder deze omstandigheden niet worden gedacht. De instelling zelf stond in veler oordeel reeds ten doode opgeschreven. De val van Robles had belangrijke veranderingen in den toestand des lands ten gevolge. Een groot aantal uitwijkelingen en onder hen de antikatholieken snelden naar het vaderland terug, vastbesloten om zich niet onbetuigd te laten. In Juli 1578 werden de artikelen van den Religievrede vastgesteld. Mocht al de humane bedoeling zijn om Roomsch en Onroomsch beide in hun recht op vrije godsdienstoefening te beschermen, de toepassing daarvan verhoogde de tweedracht in den lande en joeg de partijen vijandiger dan ooit tegen elkander in het harnas. Zoo geschiedde het ook in Groningen. De Ommelanden waren meer patriotsch dan de stad, waar de spaanschgezinde partij nog sterk was en dus alles behalve gezind om iets in te willigen. Toch kon zij den loop der gebeurtenissen niet keeren. In October 1578 kregen graaf Rennenberg en de gewestelijke Staten in naam van aartshertog Mathias last om nauwkeurig de bepalingen van den Religievrede te onderhouden. Terstond daarna, reeds in December, boden de Hervormden de eerste verzoekschriften aan om het gebruik van een der kerken. Op den Oudejaarsdag werd den kanunniken bij raadsbesluit het verblijf in

de stad opgezegd. Zij vertrokken vijf dagen later en tevens werd ook het bisdom met het kapittel opgeheven. De goederen van Wittewierum, „itzundt vermitz die vernichtinge ende abolitie der nieuwer biszdoemen undt kapittele vacerende”, werden bij besluit van Rennenberg den 2 Mei aan de Ommelanden *ad pios usus* ten beste des lands toegewezen. De abt van het verarmde Rottum solliciteerde, doch zonder vrucht, om de goederen van Esens, die aan den stadhouder als tafelgoed werden afgestaan. In Februari kwamen afgevaardigden van de Staten-Generaal „om ordonnantie tho maken in name van sijn hocheit ertzhartoch Matthias ende der heren Staten van die exercitie van die Reformeerde religie.”

Dat was een hevige slag voor de Roomsche partij! Alles wat zij in de vervlogene dagen gewonnen hadden, dreigde daarmede weer geheel verloren te gaan. Een aantal malcontenten onder de burgerij trachtte het raadsbesluit te keeren „ende wolden in de vrie exercitie van de Reformeerde religie niet consenteren.” Zij bepaalden zich morrend eerst tot een lijdelijk verzet, doch het baatte niet, of zij al weigerden met den raad in overleg te treden. Rennenberg moest, toen reeds met verborgen tegenzin, aan den drang toegeven. Groningen sloot zich bij de gewesten der Unie aan, en den 29 Juli 1579 werd de Religievrede plechtig in 't openbaar afgekondigd, „daerby staende de stadtholder ende borgemeesteren ende raeth”. De Hervormden kregen, op voorwaarde dat bij de kerkzuivering niets vernield of ontvreemd mocht worden, de Broerkerk en de St. Walburg, waar den volgende dag de eerste preek werd gehouden. Deze maatregelen verwekten groote beroering onder de Roomsche ingezetenen. In Augustus drong een opgewonden hoop het raadhuis binnen om de overheid met dreigementen en slagen te dwingen, dat zij de artikelen van den vrede van Keulen aannamen en Jeronimo de Roda, Parma's agent, in vrijheid zouden stellen. Maar zij werden door „enige van die van der religie” overvallen, zoodat sommigen zich zelfs met overhaaste vlucht uit de vensters moesten wegpakken. Op de landdagen der Ommelanden, die belegd waren om over den Keulschen vrede te spreken, verschenen alleen enkele Roomschen, zoodat er geen beslissing kon worden genomen. Prior Nijlen, die verdacht werd deze beweging onder zijn geloofsgenooten te hebben uitgelokt, moest voor den raad verschijnen om zich te verantwoorden. Hij wist zijn onschuld echter zoo te verdedigen, dat men hem niet alleen naar zijn klooster liet terugkeeren, maar dat hij het zelfs gedaan kreeg, dat geroofde

goederen uit de beide thans Hervormde kerken teruggeven werden.

Ook aan al dit hervormingswerk kwam weer even plotseling een einde. De hoop, die de Roomschen sedert de laatste maanden in toenemende mate op Rennenberg den stadhouder vestigden, was niet ijdel. Door zijn afval in Maart 1580 tot 'de partij van Spanje werd Groningen weer een bolwerk van het Katholicisme: zij, die als voorstanders van het Staatsch gezag bekend stonden, maakten zich zoo snel mogelijk uit de voeten en eenigen raakten in hechtenis. Doch tegenover dit voordeel stond ook een geduchte terugslag. Geheel Friesland kwam in opstand en maakte door totale omwenteling van kerk en staatsbestuur voor goed een einde aan den halfslachtigen toestand. Toen weken vandaar een stroom van spaanschgezinde Roomschen, edelen, burgers, ambtenaren, ook vele geestelijken en kloosterlingen over de grenzen. Naar het naburige Groningen trokken de meesten. Dat was althans in die bange jaren, toen de eindelooze troepenbewegingen, de schermutselingen, de strooptochten van den kleinen oorlog het platteland teisterden, een welbeveiligd toevluchtsoord. De onrust der tijden, de onzekerheid van bestaan en ook godsdienstige overgangen hadden de rijen der priesterschap in dit gewest vrij wat gedund, en zoo kon menig uit Friesland gebannen pastoor, vicaris of monnik in de hoofdstad of in enkele dorpen nog een kerkdienst bekomen.

De kloosters en abdijen, vooral in de naaste Ommelanden, moesten worden verlaten. Gedurig werden zij bezet door benden ruiters en voetknechten, die er als barbaren huishielden. Dewijl deze gestichten met hun grachten en zwaar muurwerk vaak tot vesting of hoofdkwartier dienden, kon het gewone gevolg van de vernielende werking des oorlogs niet uitblijven. Wilde partijgangers staken roekeloos in brand, wat door eeuwenlange zorg was opgebouwd, verbeterd, verfraaid. Reeds den 27 April had de overste Barthold Entens het schoone nonnenklooster Essen bezuiden Groningen geplunderd en daarna door zijn krijgsvolk laten verwoesten. De abdij van Aduard, de roem van het land, werd in September door de Staatsche troepen bestormd en ingenomen, doch bij hun spoedig gevolgden aftocht vonden zij het goed de hoofdgebouwen in brand te steken, waarbij veel kostbaars, o. a. de prachtige boekerij, verloren ging. Datzelfde onheil, deels uit noodweer deels uit louter balddadigheid, weervoer nog menig ander eeuwenoud kloostergesticht. Het grootste aantal der monniken en nonnen was toen reeds verlopen en de overigen vluchtten, als de

roodwalmende oorlogsfakkels opdoemde, achter de muren der hoofdstad. Daar hadden bijna alle abdijen en conventen van deze provincie hun refugia, die thans met bedrukt gemoed doch niettemin in afwachting van betere dagen betrokken werden. De toevloed van vluchtelingen en andere oorzaken haalden nog een fatalen gast naar binnen, een boosaardige ziekte of pest, die vele inwoners en vreemden o. a. een groot aantal Friesche ballingen omstreeks 1581 ten grave sleepte. Toch was het verblijf in Groningen, waar de energieke Verdugo het gezag van Spanje nog vele jaren wist te handhaven, beter dan daarbuiten. De dorpspastoors, vooral in de grensstreken, doorleefden een benauwd tijd en zagen het einde van hun kerk langzaam nader sluipen. Hoop en vrees wisselden af naar gelang van het veranderlijke beloop der krijgsverrichtingen. Doch zoolang de Spaansche macht het uithield, volhardde tevens het Katholicisme bij zijn taak om de kerkinrichting in stand te houden.

Deken Eeltz en de nog overige kanunniken verzochten Parma al spoedig om het domkapittel in zijn geheel met de daaraan verbondene prebenden te herstellen. Deze was daartoe zeer genegen. De verrader Rennenberg kreeg last om in overleg met de vroedschap de noodige maatregelen te nemen. Doch dit werk, zoo noodig „au restablissement de nostre saincte foy et religion catholique romaine”, raakte geheel op den achtergrond. De Mepsche hing den hertog een treurig beeld op van den vervallen toestand van het bisdom, zoodat er vooreerst aan een benoeming van een opvolger van Knijff niet te denken viel. 't Was daarom wenschelijk een vicaris te benoemen, waarvoor hij op eenige personen de aandacht vestigde. De raadsheer Igram van Achelen berichtte, dat sommigen zelfs naar Munster geschreven hadden om vandaar weer als van ouds een officiaal te bekomen. Hij zou daarvoor liever den Selwerder abt Hendrik Lontzen aanbevelen dan dr. Eeltz, die voortdurend ziek was, en bovendien had hij gehoord, dat de doctor in vroeger tijd van godsdienst veranderd was, hebbende in zijn preeken aan het volk openbaar dingen geleerd, die niet zuiver conform het geloof waren: hij zal dus niet zoo vrij diezelfde en andere zonden in hen, die daardoor worden aangetast, kunnen berispen en straffen. Er werd vooreerst wel geen vicaris aangesteld, maar de door heer Igram opgewarmde verdenking had toch bij den hertog geen invloed, want in Augustus 1582 werd deken Eeltz „by maniere van provisie ter tyt ende wylen daerinne andersins versien sal werden”,

tot officiaal van de diocese (Stad, Ommelanden en Drente) aangesteld. Hij had in allen gevalle eenig toezicht pogen te bewaren op de nog bestaande parochien en dienstdoende geestelijken. Na Paschen van dit jaar ¹⁾ zond hij aan de Ommelander geestelijken vijf vragen ter beantwoording: of zij ook in zwart gewaad gepreëcht hadden en zoo ja, waarom; of zij op Goeden Vrijdag de passie gepreëcht en op Paaschavond de doopvont wel gewijd hadden; of er ook lieden uit hun kerspel hadden gebiecht; of ze nog kelken en misgewaad bezaten; en hoevelen aan de communie deelgenomen hadden. De antwoorden van vijfentwintig pastoors in het Oldambt zijn bewaard gebleven. Een paar jaren later was hij nog officiaal, zooals o. a. blijkt uit een aanschrijving aan de dorpspriesters om te waken voor de zuivere leer en kerktucht. Doch in 1586 was het vicariaat weer hersteld.

Van den nog altoos ongeregelde toestand in de vacante diocese maakten de ingezetenen van Drente in hun belang gebruik. Drost, ridderschap en eigenerfden hernieuwden in het begin van 1587 hun aandrang tot het verkrijgen van een landsdeken. Dit verzoek werd nu toegestaan, doch de regeering sloeg daarbij een middenweg in door de heeren van het bisschoppelijk vicariaat te machtigen voor dezen post een keuze te doen uit een tweetal Drentsche pastoors. Want juist in dit jaar werden te Brussel eindelijk weer stappen gedaan om de vacante zetels te bezetten en ook het bisdom Groningen in zijn vroegere staat te herstellen. Den 10 November 1589 werd werkelijk Johannes van Bruhese, die toen den titel voerde van vicaris-generaal van het aartsbisdom, door den koning tot opvolger van Knijff voorgedragen. Doch daarop kon het gouvernement de pauselijke bekrachtiging niet verwerven. De nuntius wilde voorshands slechts de benoeming van een vicaris toestaan, en dus moest de regeering haar candidaat voor den bisschopszetel laten vallen. Dekan Eeltz was in het vorige jaar overleden en zoo viel de keuze, waaraan de koning zijn placet hechtte en de landvoogd zijn aanbeveling toevoegde, op den Dominikaan Arnoldus Nijlen, prior van het Jacobijnerklooster.

Dit had reeds in 't begin van December plaats. Nijlen was in dezen tijd meer dan vroeger het erkende hoofd van de Roomsche partij en

¹⁾ Den 10/21 Februari 1583 werd op last des konings de Gregoriaansche kalender te Groningen ingevoerd, doch om na elf jaren reeds weer door den ouden stijl vervangen te worden.

bereid tot elke krachtingspanning om het zwaar bedreigde Groningen voor de kerk en den koning te behouden. Zeer zeker was de nieuw benoemde een groot ijveraar voor het geloof. Zijn aanstelling moest nog te Groningen worden erkend en vond veel tegenwerking, omdat de gemoederen daar juist in volle beweging waren over de vestiging der Jezuïeten. De raad, de luitenant en de hoofdmannenkamer waren zeer op zijn hand, maar de tegenstand kwam vooral van de zijde der prelaten en een aantal geestelijken. Zij maakten gebruik van den afkeer der Groningers tegen het episcopaat en verkondigden, niet geheel ten onrechte, dat zulk een vicaris niets anders was dan de voorbode van de aanstaande benoeming van een bisschop. Ja deze „schurftige priesters” (*scabiosi clerici*), verklaarde Nijlen, verspreidden overal de geweldige leugentaal, dat de schrikkelijke Spaansche inquisitie weer ingevoerd zou worden en dat men dan de burgers aan hun eigene deuren zou ophangen. Deze beweging had ten gevolge, dat de gezworene meente frater Nijlen slechts onder protest zijn post wilde laten aanvaarden, nl. met dit voorbehoud, dat zij hem voor niets meer dan een officiaal erkenden zooals in vroegere tijden vóór de invoering der nieuwe bisdommen. De vicaris legde een verklaring af, dat hij met oude gebruiken rekening zou houden, „daert der religion ende concilie van Trent niet en contrarierde.” Hoeveel dit beteekende, bleek hieruit, dat de raad hem, den Dominikaan, geen priester en zonder academischen graad, tot persona personatus en pastoor van de hoofdkerk verkoos: de nuntius was dadelijk bereid voor al deze afwijkingen dispensatie te verleen. Zoo werd hij den 17 Februari 1590 plechtig geïnstalleerd. Dit versterkte zijn positie zeer. „Ik was daarmee, zoo verhaalt hij zelf, geplaatst aan den stuurstok der kerk als een voorlooper van den bruidegom, totdat deze, wien mijn arbeid wellicht ten goede zal komen, zelf in persoon kan optreden.” ’t Was dus te verwachten, dat hij, eenmaal op zijn post aangeland, zich wel zou laten gelden. Om een einde te maken aan elke dubbelzinnige opvatting van den rang en de positie van een vicaris-generaal was zijn eerste werk, dat hij naast zich een officiaal van het bisdom aanstelde. Ook benoemde hij een consistorie en herinnerde daarna enkele van de grootste „schetteraars” (*ganniones*) onder de priesters op zulk een afdoende wijze aan hun plicht, dat zij in een openbare zitting van de hoofdmannenkamer om vergeving smeekten. Het antwoord van den vertoornden vicaris luidde, dat hij het wilde laten afhangen

van het gevoelen van den nuntius, of zij gespaard of naar al de strengheid van het kanonieke recht bestraft zouden worden.

Een andere oorzaak van die tegenstribbeling der anti-episcopale Katholieken was de ijver, waarmede de vicaris het inhalen der Jezuiten begunstigde. Natuurlijk, de steun van deze orde kon hem en zijn medestanders niet anders dan welkom zijn. Hun eerste poging om zich dezen hoek des lands te vestigen was niet duurzaam geweest. Zij hadden hun school te Appingadam in de onrustige tijden na den beeldenstorm moeten opgeven, maar toen zij in dezen tijd terugkeerden, was reeds dat kortstondige gebruik het motief, dat zij aanzoek deden om de inkomsten van het klooster weer te mogen genieten.

In 1586 benoemden burgemeesters en raad den Jezuiet Petrus Loppertius, toen te Fulda, tot rector van de Maartensschool, doch dit aanbod werd door hem afgeslagen. Twee jaren later werd de zaak meer ernstig aangevat, vooral toen Parma zelf op de stichting van een collegie aandrong tot heil der Groningers, die zich, zooals Phebens ironisch opmerkt, tusschen hun naburen te weten de Oost- en Westfriezen bevonden als gezonde menschen tusschen twee melaatschen. Hiermede verscheen op het tooneel pater Henricus Samerius (of Simmerius), die door zijn provinciaal werd afgevaardigd om de onderhandelingen met de Groninger overheid te openen. Hij kwam te dien einde reeds in 't begin van den winter van 1588 onder het gevolg van Verdugo in de stad, en toen hij in Februari nadere bevelen te Brussel kwam halen, had de magistraat uit ijver voor de kerk en begeerte om de kettersche snoodheid uit te roeien aan de Societeit reeds het verzoek tot oprichting van een collegie gezonden, opdat ook de teedere jonge jeugd grondig in het oude Katholieke en Roomsche geloof mocht worden onderwezen. De raad achtte zich gelukkig tevens te kunnen mededeelen, dat er al vast voor een geschikt verblijf gezorgd was, en drukte de hoop uit, dat de gedane keuze niet ongevallig zou zijn. Ook aan het onderhoud der nieuwe stichting had men reeds gedacht. Daarin zou moeten worden voorzien uit klooster-goederen bijv. van de geheel verwoeste abdij Oldeklooster in de Marne, waarvan de inkomsten nog vijf à zeshonderd dukaten bedroegen. De magistraat drong er dus op aan, dat er werk van gemaakt zou worden om verlof te krijgen tot de incorporatie van deze goederen.

Pater Samerius bleef nu voortaan de onderhandelaar en de vicaris Nijlen stond hem trouw ter zijde. Hij zou zorgen, dat er vooreerst

zes of zeven paters gezonden werden om met de stichting een begin te maken. Het plan scheen te zijn om het collegie voor twaalf Jezuiten in te richten, dus nog al op breede schaal, omdat Groningen een voorpost van beteekenis werd geacht. Doch de eischen van Samearius waren hoog. Het blok huizen bij de Popkenstraat, dat voor hen bestemd was, was hem niet ruim genoeg, beweerde hij. Ook kwam het plan ter sprake om de Walburgskerk aan de Jezuiten af te staan. Voor de eerste vestiging en inrichting vroeg hij veel geld, eenige duizende welgerande dukaten. Bovendien werden de aangewezen inkomsten voor het verdere onderhoud geheel ontoereikend geacht. Helaas, in dezen benarden tijd zag de raad geen kans om financieelen steun aan dit heilig doel te bieden (*ne mille quidem daleros corradere*), terwijl er bij de deftige burgers in de stad en het gewest een nageenog algemeene geldnood heerschte. Als de eerste kosten niet uit Z. Maj. schatkist bestreden werden, dan zouden zij, hoe ongaarne ook, het plan moeten laten varen. Er dienden derhalve nog andere middelen gevonden te worden. De eenige weg was de overdracht van nog meer kloostergoederen. Daarop werd ook door paus Sixtus V gewezen in den brief, waarin Z. H. zijn goedkeuring hechtte aan de stichting van het collegie en de inlijving der abdij van de Marne. De nuntius belastte den vicaris van 't bisdom met de verdere zorg, en Nijlen drong toen aan op de schenking van drie kloosters, waaronder dat van Appingadam en de inkomsten van het Fraterhuis, voor zover ze niet vastgelegd waren ten bate van arme studenten. Deze onderhandelingen duurden het geheele jaar door.

De Jezuiten waren geen gewilde personen en bemerkten dat uit de openbare meening. De bakkers en smeden begonnen zich tegen hun toelating te verklaren en ten slotte waren alle gilden eenstemmig in haar verzet. In de vergaderingen moesten de oldermans zware dreigementen hooren voor het geval, dat zij deze nieuwigheid zouden inwilligen. In de taverneen twistten de bezoekers en velen staken den draak met het Jezuiten-collegie. Het booze gerucht liep, dat Verdugo de heimelijke bedoeling had om onder het voorwendsel van deze oneenigheden een garnizoen in de stad te leggen. Waren de voorstanders der Jezuiten nu maar beter bij kas geweest, dan zou dit alles weinig bezwaar hebben opgeleverd, doch daardoor kreeg het verzet grooter beteekenis. Niet alleen stille aanhangers van godsdienstige vrijheid, maar zelfs vele goedgelooovige Roomschen, anders trouwe

zonen der kerk, schaarden zich bij de tegenpartij. Er waren in de stad een aantal kloosterprelaten, die met bezorgdheid en afkeuring hoorden van dat bedenkelijke naasten der goederen van een oude Groninger abdij. De zaak van Oldeklooster, die bijna haar beslag gekregen had, kreeg echter op eens nog een andere gedaante, toen de abt Geelmuden den 25 Januari 1591 kwam te sterven. De vicaris Nijlen wilde dadelijk door een raadsheer en den secretaris Julsing namens 't collegie der Jezuïeten onder stadszegel de nagelatene goederen laten beschrijven. Niet alleen werd hun de toegang tot het sterfhuis belet, maar de overgeblevene religieusen met een paar abten van hun orde kozen een opvolger in weerwil van het verbod van den luitenant namens den koning en van den vicaris namens de Jezuïeten. De benoemde Theodoricus Annius, vroeger proost van Cusemer, liet zich deze waardigheid aanleunen. Er waren toen, die het raadzamer oordeelden, dat men de zaak maar moest laten passeeren: zij wierpen het plan op, dat Cusemer in plaats van Oldeklooster aan de Jezuïeten zou worden afgestaan.

De zonen van Loyola werden hier dus waarlijk niet als redders in den nood binnengehaald. Nochtans voor een klein gerucht waren zij niet vervaard. Hoe ongunstig het getijde was, zij hielden met taaie volharding aan en toen zij dadelijk niet alles konden krijgen, wat zij begeerden, begonnen zij vast met het mindere. Samerius hield zich meestal te Groningen op en bewoonde met een paar anderen een van de voor hen bestemde huizen. „In dit jaar, zoo verhaalt Phebens op 1591, kwamen eenige van hen in de stad en zij legden er zich met grooten ijver op toe om de oude tradities en eeredienst der vaderen, die te dier tijde bijna geheel verwaarloosd en nagelaten werden, weer in het leven te roepen en te herstellen niet alleen bij volwassenen maar ook zelfs bij de kinderkens. Met het lokaas van groote en kleine geschenken wisten zij de laatsten, met fabeltjes en verdichtsels, aan de oude heiligenlegenden ontleend, trachtten zij de eerstgenoemden tot hun gevoelens over te halen.” De Jezuïeten hadden zich dan ook niet naar Groningen begeven om er een stil toevluchtsoord te betrekken. Zij hebben zich op allerlei wijze geroerd. Het ~~schijnt~~ ^sschijnt, dat zij het gedaan hebben gekregen om de kapel van het verlatene Vrouw Menolde-convent voor hun kerkdienst te mogen gebruiken. Binnen korten tijd hadden zij onder het mindere volk een vrij sterken aanhang, terwijl de gezetene burgerij zich bij haar meer gematigde geeste-

lijken aansloot. Door hun dreigende prediking bewerkten zij, dat de geloovigen een groot aantal kettersche boeken, naar hun beweesing door de besluiten van Trente veroordeeld, en vertaalde bijbels uitleverden, die zij daarna openlijk verbrandden. Het was niet te verwonderen, dat zij al spoedig overhoop lagen met de Groninger kerspelpriesters, zoodat het optreden van pater Samerius en de zijnen hier den vrede meermalen heeft verstoord.

Deze volhardende en onversaagde strijders hebben geen moeite ontzien en de laatste krachten ingespannen om Groningen voor Rome te behouden. Zij konden het als een belangrijke schrede nader tot hun doel beschouwen, toen de koning op 20 Maart 1593 den vicaris Nijlen uit aanmerking van vele en belangrijke diensten tot herstel van de hiërarchie en het zuivere Roomsche geloof benoemde tot bisschop van Groningen. Hij was juist een man, zooals de kerk hier noodig had. Zijn aanstelling werd aan den paus ter bekrachtiging opgezonden, maar zij heeft geen gevolg gehad. Ook deze tweede elect heeft den dag van zijn wijding niet mogen aanschouwen. Geen Jezuïeten, geen bisschop, geen koninklijke besluiten of pauselijke diplomas konden het ontredde en hulpeloos naar zijn ondergang voortgedrevene vaarttuig behouden. Het was voor al deze dingen te laat. Ze hadden nog tot op het uiterste oogenblik gedaan, wat zij moesten, maar de dagen van het Groninger bisdom waren geteld.

Langzamerhand kromp het gebied van Spanje in en bepaalde zich ten laatste slechts tot den naasten omtrek van de veste. De Ommelanden werden weer voor de Unie gewonnen en daarmede ging gepaard opheffing van de heerschende kerk, die op staanden voet door de Hervorming vervangen werd. Het Katholicisme zag al zijn kerken achtereenvolgens leeggehaald, pastorieën verlaten, nagenoeg alle kloosters beroofd en in puinhoopen veranderd. Zoo strompelde het zijn ondergang te gemoet. Eindelijk beleefde het den dag, dat prins Maurits en zijn neef, de Friesche stadhouder, met hun wel toegerust leger naderden om het laatste bedrijf van de langdurige worsteling af te spelen. In Mei 1594 sloegen zij het beleg voor deze laatste vesting van Spanje. Hoe meer hun loopgraven de muren naderden, hoe dichter de kogels neerhagelden op de huizen en in de straten, des te grooter verdeeldheid heerschte daarbinnen. De spaanschgezinde onverzoenlijken werden in hun verzet vooral gestijfd door de Jezuïeten, die met hun aanhang van schuitenschuivers,

sledemannen en allerlei volk den magistraat wilden dwingen om tot het uiterste te volharden. De oproerige bewegingen in Juni, die de de vreedzame burgerij eenige werkelijk angstige uren deden doorleven, waren met name door de Jezuïeten en de hierheen uitgewekene spaanschgezinde Friezen aangestoot. Het was maar al te duidelijk, dat de „veege veste” zou moeten bezwijken. De abten, prelaten en voor-naamste pastoors zonden een verzoekschrift aan den raad, waarin zij dringend smeekten om het noodelooze bloedvergieten te staken en liever aannemelijke voorwaarden voor de overgave te bedingen, al moesten zij zelf daarbij ook alles verliezen, „al solden sie daer uith gaen met niet”. Twee maanden na het begin van het beleg werd het besluit genomen om tot de capitulatie over te gaan. De belegerden verzochten een wapenschorsing, en toen dit door prins Maurits was toegestaan, zonden zij afgevaardigden, gekozen uit de overheid, burgerij, prelaten en bezetting, naar het hoofdkwartier. Zij hadden een instructie bij zich, die in negentien artikelen de voorwaarden bevatte, waarop de stad bereid was zich over te geven en tot de Unie toe te treden. Daarin was onder invloed van de geestelijkheid een laatste poging aangewend om bij den ondergang van haar heerschappij nog haar recht en middelen van bestaan te redden. Het vierde punt van de aangeboden capitulatie luidde: „Dat de oude Catholyke religie ende exercitie van dien in zijn esse ende weerden blyven zal. Abdissen, commandeuren, provoosten, pryeren, gardianen, pastoren mit alle geestelijkheid in possessie ende vryen gebruik heurer conventen, conventsgoederen, leenen, beneficien ende geestelijke ceremonien ende dienst maintineeren, gehandhavet, bescharmt, ook alle versettinge van landen, renten, lasten, schulden ende swaaricheeden, zoo ze voorhen ende durende deze troubelen bes tot dato dezès tot heur alimentatie, onderhoud ende sonst opgenoomen ende gemaakt, geconfirmeert ende bestedigt worden.” Ook werden gunstige beschikkingen voorgesteld ten aanzien van de administratieve handelingen en de alimentatie van al zoodanige abten, prelaten en geestelijken, die uit Friesland en andere gewesten naar Groningen uitgeweken waren.

Het lag in den aard der zaak, dat verzoeken van belegerden moesten /^e onderdoen voor eischen van overwinnaars. Deze, hoezeer afkeerig van elke weerwraak en genegen tot groote bezadigdheid, konden de wet stellen. Het was dus vooraf wel te verwachten, dat ten aanzien van de godsdienst bepaald zou worden, art. 6: „Item dat binnen der stadt

Groeninghen ende landen gheen ander religie geexerceert zal worden dan de Gereformeerde religie, zulcx als die jegenwoordelick in de Geunieerde Provinciën openbaerlick geexerceert wort, mitz dat nyemandt in syn conscientie oft gewissen zal wordden geinquireert, ondersocht oft beswaert. Ende dat alle die cloosters, gheestelicke ende cloostersgoederen zullen in jegenswoordighen staet blijven, totdat by de heeren Staten Generaal den staet van de stadt Groeninghen ende Ommelanden behoorlick geredresseert sal zijn, mits dat alsdan bij de provincie zelf op het gebruyck der goederen ende onderhoudt van de gheestelicke personen behoorlicke ordre sal wordden gesteldt, welverstaende dat zooveel de commanderien van Warfum, Wytwerdt ende Oosterwierum aengaen, dat die sullen gehouden ende getracteert worden als gelycke commanderien, in de andere Geunieerden Provinciën gelegen zynde." Het maken van bepalingen omtrent kloosteroversten en geestelijken van elders werd overgelaten aan de Staten van hun gewesten.

Dit was het einde. De bezetting mocht onder den kommandant Liauckema met krijgsmanseer aftrekken. Met hen moesten ook de titulaire bisschop Nijlen en een zestal Jezuiten, omdat zij met de veteranen van Verdugo vooral de overgave hadden tegengehouden, de stad verlaten. Zijn hoogerwaarde begaf zich naar Brussel en overleed daar negen jaren later. De te Groningen verblijfhoudende uitgewekenen en ballingen, het meerendeel Friezen, gingen ook heen en keerden naar hun gewest terug. De meeste Groninger priesters en kloosterlingen bleven afwachten, wat over hen beslist zou worden. Wanneer zij zich als vredige burgers wilden gedragen, kregen zij levenslang een pensioen in evenredigheid van hun rang of de weleer genotene inkomsten. Toen begon de afbraak van het oude. Al wat kerk en geestelijkheid vroeger bezeten hadden, gebouwen, landerijen, renten, opbrengsten, zou nu ten dienste van de Hervormde kerk en haar dienaren zoowel in de stad als in de dorpen worden aangewend. Alleen de collaties en patronaatsrechten bleven in handen van de vroegere geslachten. De goederen der opgehevene kloosters en abdijen echter werden onder afzonderlijk beheer gebracht voor algemeene doeleinden ten bate des lands.

Het Katholicisme had zijn taak afgedaan. De Hervormde kerk werd voortaan als de heerschende erkend en met haar optreden brak een nieuw tijdperk aan in de kerkelijke geschiedenis van deze provincie.
